

О.В.Олійник, І.В.Сідельнікова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ КЛАСТЕРНИХ СТРУКТУР В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

Обґрунтовано необхідність формування кластерних структур як найбільш оптимальних у сучасних економічних умовах розвитку аграрного сектору національної економіки. Визначені сутнісні характеристики агропромислового кластеру. Представлено приклади створення і функціонування кластерів в аграрному секторі України. Проаналізовані процеси впровадження кластерного підходу. Розглянуто основні фактори, які впливають на створення і подальший розвиток кластерних структур.

Ключові слова: аграрний сектор, аграрні підприємства, агропромислова інтеграція, кооперація, кластер, агропромисловий кластер.

Обоснована необходимость формирования кластерных структур как наиболее оптимальных в современных экономических условиях развития аграрного сектора национальной экономики. Определены существенные характеристики агропромышленного кластера. Представлены примеры создания и функционирования кластеров в аграрном секторе Украины. Проанализированы процессы внедрения кластерного подхода. Рассмотрены основные факторы, которые влияют на создание и дальнейшее развитие кластерных структур.

Ключевые слова: аграрный сектор, аграрные предприятия, агропромышленная интеграция, кооперація, кластер, агропромышленный кластер.

The necessity of formation of cluster structures as the most appropriate structures in the current economic conditions of the national economy agrarian sector development is grounded. The main characteristics of the agrarian sector are identified. The examples of clusters creation and functioning in the Ukrainian agrarian sector are presented. The processes of cluster approach implementation are analyzed. The main factors affecting the creation and further development of cluster structures are considered.

Keywords: agrarian sector, agrarian enterprises, agroindustrial integration, cooperation, cluster, agroindustrial cluster.

Постановка проблеми. Процес кластеризації є стрижнем змін у сучасній економіці, відповіддю на розширення процесів глобалізації. У 90-ті роки минулого століття високорозвинуті країни світу активно розпочали перехід на

форми господарювання за новою моделлю, коли виробництва організуються шляхом формування кластерних структур - об'єднань з урахуванням галузевих ознак. На ринку в даному випадку конкурує не окреме підприємство, а їхній комплекс - кластер. Переваги кластерного утворення для його учасників мають об'єктивний характер, тобто не залежать конкретно від жодного з них, що робить кластер більш стійким порівняно з об'єднаннями іншого типу. В цілому ж, переваги функціонування кластерних утворень дають підстави для запровадження даної форми організації та управління виробництва і в аграрному секторі нашої держави, особливо коли суттєвою перешкодою економічному розвитку агропромислового виробництва вітчизняної економіки є недостатня інтеграція, слабкість зв'язків між виробниками сільськогосподарської сировини, переробними підприємствами і науковими установами.

Аналіз актуальних досліджень. Питання кластеризації висвітлено в працях Т.Андерсона, В.Елшера, В.Прайса, М.Превезера, С.Розенфельда, Е.Фрезера, С.Хартмана, Г.Шмітца. У дослідження проблеми агропромислової інтеграції, кооперації та кластеризації значний внесок зробили й вітчизняні науковці: П.Гайдуцький, С.Кваша, М.Коденська, М.Кропивко, Ю.Лупенко, М.Малік, В.Месель-Веселяк, М.Одінцов, П.Саблук, О.Шпикуляк та багато інших. Не дивлячись на те, що дане питання достатньо ґрунтовно і детально вивчається, дослідження теоретичних та практичних аспектів формування й розвитку кластерних структур в аграрному секторі потребують поглиблення і розширення. Актуальність проблеми в сучасній аграрній економіці зумовлена передусім необхідністю підвищення конкурентоспроможності, соціальної та інноваційної спрямованості національного агропромислового виробництва, удосконалення організаційно-управлінських структур забезпечення розвитку ринкових організаційно-правових форм господарювання на селі, розвитку науково-інноваційної діяльності в АПК.

Мета статті – обґрунтувати необхідність формування кластерних структур та дослідити особливості процесу їх розвитку в аграрному секторі національної економіки.

Виклад основного матеріалу. На феномен кластеру вперше звернув увагу А.Маршалл більше ста років тому, помітивши тенденцію до концентрації спеціалізованих компаній в «промислових регіонах» Великобританії та висвітливши результати дослідження у своїй праці «Принципи економічної теорії» [4, с. 86]. На ефекті зниження витрат та підвищення продуктивності виробництва за рахунок об'єднання діяльності фірм, розташованих поблизу, наголошував Й.Шумпетер, називаючи такі об'єднання агломератами [8, с.154]. Пізніше М.Портер увів поняття кластера як «об'єднання взаємодоповнювальних підприємств, організацій і зв'язаних з ними за географічною й функціональною ознаками органів державного управління, наукових закладів тощо на засадах спільної діяльності на певній території з виробництва конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках продукції та збільшення прибутків учасників кластера» [6, с. 215].

Термін «кластер» має багато тлумачень, але характерною ознакою його сутності є об'єднання окремих елементів (складових частин) у єдине ціле для виконання певної функції або реалізації певної мети. У сучасній економічній літературі наводяться різні визначення цього поняття [1; 2; 3; 5]. Ми поділяємо думку більшості науковців, які розглядають кластер як об'єднання підприємств, постачальників устаткування, комплектуючих, спеціалізованих виробничих і сервісних послуг, науково-дослідних і освітніх організацій, пов'язаних відносинами територіальної близькості і функціональної залежності у сфері виробництва і реалізації товарів і послуг.

При функціонуванні кластерів проявляється синергетичний ефект від взаємодії підприємств, які взаємозв'язані з випуском певного виду продукції. У кластері передусім забезпечується об'єднання зусиль підприємців, органів управління, суб'єктів інвестиційної та інноваційної діяльності на певній території, що дає переваги у конкурентній боротьбі, сприяє впровадженню

інновацій і раціональній організації постачання, виробництва й збуту, завдяки підвищенню конкурентоспроможності продукції, проведенню гнучкої політики, необхідної в умовах сучасної ринкової кон'юнктури.

Ініціатива запровадження в Україні кластерів належить відомому економісту С.І.Соколенку, який у 1998 році започаткував на Хмельниччині формування нової виробничої системи в аграрній сфері економіки, заснованої на сітвовій моделі управління виробництвом [7, с. 21]. З цього часу сфера розвитку кластерів в аграрному секторі України поступово розширюється. На сьогодні перспективними напрямками є:

- сільський зелений туризм. Так, у Полтавській області створено туристично-рекреаційний кластер «Гоголівські місця Полтавщини», у селі Гриців Шепетівського району Хмельницької області - кластер еко-агротуризму «Оберіг»;

- органічне виробництво. Так, на Полтавщині функціонує регіональний кластер виробників екологічної продукції, який за підтримки органів місцевої влади об'єднує підприємства, метою яких є виробництво, сертифікація та просування на ринок екологічно чистої продукції, що не містить трансгенних та хімічних домішок;

- вузькоспеціалізоване виробництво певного виду продукції. Прикладом може слугувати фруктовий кластер «Подільське яблуко» на Хмельниччині з виробництва та реалізації яблук, а також «Натуральне молоко», який функціонує на Рівненщині і об'єднує сільськогосподарські підприємства, що працюють у галузі молочного тваринництва;

- інноваційна діяльність. Так, у Харківській області створено інноваційно-освітній кластер «Агротехніка» у сфері новітніх технологій землеробки, засновниками якого стали Харківська обласна державна адміністрація, індустріальна група УПЕК, Харківський національний технічний університет сільськогосподарства ім. П.Василика, Харківська обласна організація роботодавців у сфері агропромислового комплексу та інші.

Створення кластерів особливо актуально, коли реформування агропромислової сфери дедалі більше торкається рівня територіальних громад, економічна самостійність яких на даному етапі розвитку підвищується, що породжує нові, більш складні завдання, які вимагають і нових шляхів розв'язання. У кластери об'єднуються сільгоспвиробники й промислові підприємства, передусім переробні, та торговельні фірми. На практиці спостерігається також формування великих агропромислових кластерів, куди входять не тільки вищезазначені учасники, але й підприємства з виробництва сільгосптехніки й устаткування, а також із переробки, зберігання та збуту сільгосппродукції.

Характерними рисами агропромислових утворень кластерного типу є: об'єднання ресурсів сільського господарства та промисловості; взаємодія аграрної й індустріальної технологій у єдиному виробничому циклі; адаптація ринкової інфраструктури до потреб аграрних, промислових і торговельних господарюючих суб'єктів; посилення виробничих зв'язків. При цьому агропромислові підприємства одержують можливість: використовувати нові технології, енергетичні засоби, інженерні споруди; долати тимчасовий розрив у фінансуванні витрат між збиранням урожаю і початком періоду його переробки; сприяти поліпшенню якості продукції, яка без додаткових заходів могла б швидко зіпсуватися; обробляти продукцію для закладання на збереження, організувати більш повне завантаження робочої сили в період міжсезонних робіт.

Як показує світовий досвід функціонування аграрного сектору, виробники сільськогосподарської продукції можуть нормально існувати лише за наявності зовнішньої підтримки. В умовах жорсткого диспаритету цін на продукцію сільського господарства, на засоби виробництва та на продукцію підприємств харчової і комбікормової промисловості, таку підтримку можуть надавати збутові, переробні підприємства та державний бюджет. Крім того, взаємодія всіх учасників об'єднання дає можливість підвищити ефективність і масштабність інвестиційного процесу за рахунок диверсифікації ризиків та

розширення способів інвестування, реалізувати ті проекти, здійснення яких поодиноці було б неекономічним і недоцільним.

Тому державна політика має бути спрямована на підтримку й сприяння розвитку процесів концентрації, інтеграції, кластеризації в агропромисловому виробництві. Звідси постає питання про необхідність обґрунтування та розробки моделей агропромислових кластерів з подальшим впровадження по всій Україні на місцевому, регіональному та національному рівнях.

На початку цієї роботи постає необхідність у проведенні кластерно-економічного аналізу з питань: обґрунтування схем тих економічно-ефективних кластерів, які доцільно сформувати на території тієї чи іншої області країни; визначення ланок, які варто формувати при створенні того чи іншого кластера для виробництва певного виду агропромислової продукції.

У ході розробки схем формування та функціонування кластерних агропромислових утворень потрібно брати до уваги наступні суттєві фактори з обов'язковим урахуванням тенденції їх змін:

- застосування з боку органів державної влади законодавчого й адміністративного впливу, спрямованого на забезпечення спільності інтересів для створення умов щодо прояву ініціативи керівництва регіону, місцевих підприємницьких структур і наукових організацій аграрної галузі з метою активізації підприємницької діяльності, а також підтримка ініціативи регіону про формування кластерних структур керівництвом вищих рівнів та підприємцями регіону;

- передача частини повноважень на регіональний рівень, що дає можливість більш ефективно розробляти й реалізовувати територіальні програми, а отже за рахунок кластерів відбувається сприяння розвитку самоврядування території;

- наявність національних програм державного інвестиційного фінансування або спеціальних проектів розвитку територій і регіонів;

- підтримка становлення кластерів банківськими структурами за сприяння, передусім економічного, органів влади;

- значний розрив у цінах реалізації сировини товаровиробниками і цінах реалізації готової продукції;

- наявність специфічних довготривалих регіональних проблем, на розв'язання яких у центральних органів влади, як правило, «не доходять руки»;

- велика різниця в економічному становищі регіонів при однакових можливостях і потенціалі.

Важливою передумовою при створенні агропромислових кластерів є забезпеченість кваліфікованою робочою силою. І тому суттєвим фактором є близькість створюваних кластерів до навчальних аграрних закладів, до місць компактного проживання сільськогосподарських робітників (до сільських поселень з необхідною для кластера людністю). Це дає можливість більш широкого дослідження процесів, що відбуваються в кластері, та своєчасного впровадження результатів. Збільшується можливість формування кваліфікованого кадрового складу як рахунок випускників навчальних аграрних закладів, так і, на базі останніх, підвищення кваліфікації працівників, тобто збільшується можливість реалізації інтелектуального потенціалу регіону. Також набуває більшого розвитку ринок праці, створюються нові робочі місця

При створенні агропромислових кластерів важливе значення має стан інфраструктури, особливо соціальної (житлові умови, охорона здоров'я, навчальні заклади відповідного профілю, громадський транспорт, безпеки життя тощо). Суттєвим є й питання комплексного розвитку всієї інфраструктури, насамперед, сільських територій регіону для залучення кваліфікованих спеціалістів на роботу. Адже удосконалення того чи іншого сектора економіки країни залежить від стану відповідної інфраструктури. Як відомо, нині досить великі капіталовкладення робляться в різні види інфраструктури, в т.ч. й інфраструктуру агропромислового виробництва. І це особливо характерно для кластерних структур, які досить ефективно розвивають виробництво, забезпечують його високу рентабельність. Разом із тим, враховуючи світовий досвід, необхідно зазначити, що створення основної спеціалізованої інфраструктури, як правило, бере на себе держава. А на вже

підготовленій базі значно легше створювати кластерні структури. Особлива роль відводиться інфраструктурам, що використовуються сумісно. Це дає можливість досягати вищого рівня спеціалізації і на цій основі - ефективності виробництва. При застосуванні кластерної моделі агропромислового виробництва в країні дедалі більше інвестицій має вкладатися в інфраструктуру основних сфер регіону з метою поліпшення добробуту населення.

Нині має місце й така проблема, як формування елементів інфраструктури щодо підтримки розвитку підприємництва на селі. Виникла нагальна необхідність у створенні локально-регіональних центрів підтримки розвитку підприємництва. До компонентів інфраструктури, яка потрібна для розвитку аграрного підприємництва в регіоні, належать також технопарки та бізнес-інкубатори, що сприяють створенню і кластерів.

Неабияке значення при створенні й подальшому функціонуванні агропромислових кластерів має доступність специфічних місцевих природних ресурсів. Наявність та більш ефективне використання природних ресурсів є одним із найважливіших факторів, завдяки чому виникла більшість потужних кластерів.

Особливо важливим фактором при створенні агропромислового кластера є як територіально близьке розташування його виробництв та інших структур, так і близькість до постачальників ресурсів та до споживачів. Це пояснюється всезростаючою вартістю перевезень, котра стає вагомою складовою витрат на виробництво сільгосппродукції; постійною взаємодією з постачальниками ресурсів; постійними контактами зі споживачами. Близькість до ресурсів значно підвищує ефективність закупівель, знижує ризики при проведенні останніх. Цьому також сприяє наявність у регіоні можливості вибору постачальників і ресурсів більш високої якості. Ті підприємства, які випускають таку ж продукцію, що й кластер, будуть поступово витіснені останнім із ринку. До співпраці з кластером можуть залучатися й іноземні фірми. Участь у кластері дає змогу оперативніше розширяти доступ до нових

методів роботи, до передових технологій, що особливо важливо для агропромислових виробництв.

Суттєвим у функціонуванні агропромислових кластерів є й наявність у регіоні постачальників засобів виробництва.

Вагомим фактором, який впливає на створення та подальший розвиток кластерів, що особливо важливо в агропромисловій сфері, є ефект масштабу у виробництві. Важливо додати ще й те, що посилення ефекту масштабу виробництва шляхом кластеризації, не тільки дає можливість, при необхідності, розширення агропромислового виробництва, але також і більш «м'якого» входження в ринок.

Кластерний підхід до організації та управління агропромисловим виробництвом дає можливість підвищити продуктивність учасників кластера завдяки спрощенню взаємодії у спільному використанні факторів виробництва за рахунок комплементарності учасників кластера — взаємодоповнення при виконанні ними різних видів діяльності. Така взаємодоповнюваність при виробництві сільгосппродукції дає можливість поліпшення її якості та інших параметрів (характеристик) і підвищення за рахунок цього попиту на неї. Такий же ефект спостерігається при наданні різнобічних послуг

Важливим є й розширення можливостей продукування та впровадження інновацій. Це досягається за рахунок територіальної близькості організацій одна до одної, кооперативних засад у відносинах у кластері та безпосередніх повсякденних контактів між працівниками кластера. Генерація, розповсюдження й реалізація інноваційних ідей, як технологічних, так організаційних, досягається за рахунок збереження учасниками кластера певної власної автономності. За рахунок розширення інноваційних процесів додатково підвищується продуктивність праці.

Суттєву роль при проведенні економічних і організаційних перетворень відіграє урбанізація. Більша частина населення нашої держави проживає в містах, із сільських територій до міст іде постійна міграція сільського

населення. Ці процеси потрібно враховувати при формуванні агропромислових кластерів.

Як відомо із світового досвіду, глобалізація призвела до того, що вищезазначені поселення (міста на сільських територіях і великі сільські поселення) стали локальними центрами агропромислового підприємництва. В них місцевій владі вдалося сконцентрувати всі ресурси в єдиний комплекс і досягти значного розвитку сільських територій. Поштовхом до такого процесу стала політична й економічна децентралізація владних повноважень. Вона надала територіям додаткові обов'язки, але нерідко не надавала ресурсів для їх виконання. Тому місцеве управління і було змушене розробляти стратегії розвитку своїх територій. Такі території (населені пункти) змогли стати центрами кластеризації на селі. Вони досягли економічно більшої конкурентоспроможності на своїх сільських територіях.

Центром формування агропромислових кластерів в Україні повинні стати великі сільські поселення (агromістечка або навіть міста, що розташовані на території області у безпосередній близькості до певного агропромислового виробництва).

Для підвищення своєї конкурентоспроможності на ринку кожне агропромислове підприємство вишукує в себе як організаційні, так і фінансові можливості. В умовах глобалізації агропромисловим підприємствам доводиться працювати не лише над зниженням витрат за рахунок скорочення працюючих, але, за необхідності, й шляхом росту виробництва, а також збільшення прибутку. Для аграрної сфери України дуже актуальним питанням залишається зниження собівартості виробництва сільгосппродукції та вартості трансакцій, що значно підвищує конкурентоспроможність. Досягти ж значних результатів у зниженні вартості трансакцій при виробництві різних видів сільгосппродукції можливо й завдяки тому, що члени кластера функціонують, маючи досить часті взаємні контакти. Це дає можливість зменшити витрати на різного роду домовленості (трансакції) та на контроль процесу їх виконання. Цей ефект, як правило, посилюється ще й дружніми відносинами між членами кластера,

довірою тощо. Моральні санкції для порушників тут найсуворіші, безповоротні. З тими, хто завинив, ніхто із членів кластера не матиме справи. В кластерних утвореннях має місце розповсюдження неформальних відносин, довіра між його членами, що значно прискорює процеси, які протікають у кластерах.

Однією з найважливіших функцій в сучасному агропромисловому виробництві є інформаційне обслуговування системи забезпечення його конкурентоспроможності. Ефективність агропромислового виробництва залежить від достовірності інформації, на основі якої приймаються обґрунтовані управлінські рішення. Як відомо, інформація повинна бути достовірною, своєчасною, комплексною, актуальною, адресною, конкретною. Причому для прийняття ефективних рішень вона повинна мати високу достовірність і невисоку ступінь ризику. Достатня якість та кількість інформації безпосередньо впливає на конкурентоспроможність агропромислового виробництва.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, на сьогодні для аграрного сектору національної економіки кластери – це найбільш ефективна форма організації та управління виробництва, оскільки на ринку конкуруватимуть вже не окремі підприємства, а цілі комплекси, що сприятиме підвищенню їх конкурентоспроможності. Надзвичайно важливе значення кластерів полягає також у тому, що вони є джерелами і факторами економічного зростання сільських територій, сприяють підвищенню рівня та якості життя сільського населення, запровадженню інновацій тощо. Тому доцільно поглибити теоретичні та прикладні дослідження з проблем агропромислової кластеризації.

Література

1. Гилка М.Д. Тенденції розвитку кластерних формувань в аграрному секторі України / М.Д.Гилка // Інноваційна економіка. – 2015. - № 2. – С. 34-38.

2. Кропивко М.Ф. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем / М.Ф. Кропивко // Економіка АПК. – 2013.- № 3. – С. 3 – 15.

3. Кундеус О.М. Особливості розвитку інтеграційно-кластерних процесів в АПК / О.М. Кундеус // Інноваційна економіка. – 2014. - № 6. – С.42 – 48.

4. Marshall A. Principles of Economics: An introductory volume /A. Marshall.- London, UK: Macmillan, 1990. – 568 p.

5. Одінцов М.М. Основні напрями кластерної організації регіонального агропромислового виробництва / М.М. Одінцов, О.М. Одінцов // Економіка АПК. – 2012. - № 1. – С. 23 -29.

6. Портер М. Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів. – К.: Основи, 1997. – 390 с.

7. Соколенко С.І. Стратегія конкурентоспроможності економіки України на основі інтеграційних систем-кластерів / С.І.Соколенко. – Севастополь: Вид-во ТОВ «Рібест», 2006. – 38 с.

8. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм и демократія: пер. с англ. под ред. В.С.Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.